

MAJTÉNYI GYÖRGY

GÖMBFEJŰEK. ÍRÓI PÉLDÁZATOK EMBERI ÉS MŰVÉSZI AUTONÓMIÁRÓL AZ ÖTVENES, HATVANAS ÉVEKBŐL

BALLHEADS. WRITERS' EXAMPLES OF HUMAN AND ARTISTIC AUTONOMY FROM THE 1950s AND 1960s

Absztrakt

A tanulmány az ötvenes-hatvanas évek magyarországi írói világát vizsgálja, az emberi és művészi autonómia lehetőségeire fókuszálva a kommunista diktatúra viszonyai között. A szerző írói anekdoták, emlékezések és irodalmi szövegek elemzésével mutatja be, miként jelentek meg a bátorság, a kritika és az ellenállás szimbolikus formái a Rákosi- és a Kádár-korszakban. A tanulmány Hannah Arendt totalitarizmuselméletére támaszkodva értelmezi a kollektív félelem, a konformizmus és az autonóm cselekvés összefüggéseit. Külön figyelmet szentel az 1956-os forradalom előtti és alatti írói szerepvállalásnak, valamint az azt követő megtorlás hatásainak. Az elemzés rámutat arra, hogy a diktatúra nem számolta fel teljesen az autonómiát, hanem azt szűk, informális „oázisokba” szorította vissza. A tanulmány végső következtetése szerint az írói – és általában az emberi – magatartások nem egyszerűen a bátorság vagy a gyávaság dichotómiájában értelmezhetők, hanem komplex válaszként a totalitárius rendszer mindennapi működéskére.

Kulcsszavak: *totalitárius rendszer, sztálinizmus, írószövetség, autonómia, 1956*

Abstract

The article examines the world of Hungarian writers in the 1950s and 1960s, focusing on the possibilities of human and artistic autonomy under the conditions of communist dictatorship. Through the analysis of writers' anecdotes, memoirs, and literary texts, the

¹ E tanulmány a Kádár-korszakról szóló monográfiámon alapul: MAJTÉNYI György, *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalmá*, Budapest, Libri Könyvkiadó, 2018.

author demonstrates how symbolic forms of courage, critique, and resistance emerged during the Rákosi and Kádár regimes. Drawing on Hannah Arendt's theory of totalitarianism, the study interprets the interrelations between collective fear, conformity, and autonomous action. Particular attention is devoted to writers' political engagement before and during the 1956 revolution, as well as to the effects of the repression that followed. The analysis shows that dictatorship did not completely eliminate autonomy but instead confined it to narrow, informal "oases." The article ultimately argues that writers'—and more generally human—forms of conduct cannot be understood simply in terms of a dichotomy between courage and cowardice, but rather as complex responses to the everyday functioning of a totalitarian system.

Keywords: *totalitarian system, Stalinism, writers' association, autonomy, 1956*

Bevezetés: írók Rákosi asztalánál

„...egy ízben a nagy Mátyási Rókus / vacsoravendége volt, a protokoll / más előkelő íróinak társaságában, s amikor már / búcsúztak a vendégek, Kuczka Péter vagányul, / mondhatni, kihívóan belenyúlt az asztal közepén álló / gyümölcsöstálba e szavakkal: „Ha Mátyási elvtárs / megengedi, / elcsórok egy-két banánt, és megmutatom / otthon a gyerekeimnek.”²

Kálnoky László *Ballada egy balladáról* című versében így regélte el Kuczka Péter, költő-író (a versben Kuczka Péter) állítólagos, legendássá vált hőstettét, látogatását Rákosi Mátyásnál (Mátyási Rókus). Később, 1999-ben egy interjújában megkérdezték Kuczka Pétert a híressé vált esetről:

Na, most ott üldögéltünk, asztalon tálak, tálakban gyümölcsök, mandarinok, datolyák, banán nem volt, még valamilyen gyümölcsök, ilyen apró vackok. Mindenki előtt tányérok az evéshez. Jó. Én is elkezdtem enni, közben folyt a beszélgetés már a témáról, ami miatt hivatott. Én is elkezdtem enni, majd mondom magamban, hogy ez a datolya, hát Isten tudja, mikor láttam, gyerekkoromban láttam utoljára datolyát, mikor az apám hozta Olaszországból, mondom, a gyerekeim nem láttak egy szemet se, viszek haza egy kis datolyát. Tányéromra elkezdtem kirakni a datolyákat, számolgatva, hogy mennyi. Majd egyszer csak halálos csönd. Mi az Isten? Körülnézek, Rákosi rámered a tányéron a datolyáira, meg a tálra, néz. Többiek megrémülve hallgatnak, egy szó,

² Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

mukk nem történt. Farkas Mihály látva a helyzetet, Rákosin harag, Farkas Mihály nevetésbe kezdett, és azt mondja – Kuczka elvtárs, vegyen, hát vigye haza az egészet, gondolom a gyerekeinek. – mondom – Igen, a gyerekeimnek. – Hát vigye, csomagolja be. – mondom – Köszönöm szépen ennyi nekem elég. – becsomagoltam a szalvétába és aztán hazahoztam. Hát ez volt a datolya története.³

A kor viszonyaira is vall, hogy e történet miképp alakult át, hogyan vált a datolya banánná (akkor még ritkább gyümölcs), a kimondatlan (ám Farkas Mihály honvédelmi miniszter által kitalált) gondolat kimondottá s a félig-meddig öntudatlan cselekedet valódi bátorsággá.

A nem hétköznapi bátorságként elkönyvelt történet sokat elárul a diktatúrák kollektív lélektanáról. Magyarországon a kommunista, egypárti diktatúra fokozatosan épült ki, részben a törvényesség betartásával, részben pedig törvénytelen eszközökkel. Az átalakítás, a kommunisták hatalomátvétele mindvégig a törvényesség látszatával zajlott. Magyarország már 1944–1945-től fogva a szovjet érdekszféra része lett, és 1948-tól a kommunista párt, a Magyar Dolgozók Pártja szerezte meg a korlátlan hatalmat.⁴ A szovjetizálás valamennyi szovjet érdekszférába került kelet- és közép-európai országban hasonló forogatókönyv szerint történt. Magyarországon Rákosi Mátyás vezetésével épült ki a kommunista diktatúra, amelyet az első években az ő személyi kultusza jellemezett.⁵ Az új rezsim szinte korlátlan hatalmon alapuló, az önkényuralom eszközeit, módszereit alkalmazó, azaz totalitárius államrendszerként írható le. Összességében mégis kérdéses, hogy a diktatúra szervezeti milyen mértékben hálózta be a társadalmat, és mennyire voltak képesek uralni vagy irányítani az egyéneket és a csoportokat valamennyi cselekedetét. Ez a jelenség jól vizsgálható az értelmiségi, művészi autonómia kérdései kapcsán is.

Gömbfejűek – a totalitarizmus születése

A szovjet rendszert a történészek, politológusok vagy felülnézetből, az uralom formái felől szemlélik, vagy alulnézetből, az egyéni tapasztalatok, társadalmi mozgalmak felől. Magyarországon a totalitarizmuselméletet többen tévesen az előbbi szemléletmódhoz

³ Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

⁴ ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Negyedik, javított, bővített kiadás, Budapest, Osiris, 2010, 271. Az 1945 utáni demokráciakísérletekhez lásd: STANDEISKY Éva, *Demokrácia negyvenötben*, Budapest, Napvilág, 2015.

⁵ BOTTONI, Stefano, *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 46.

kötik.⁶ Hannah Arendt először 1951-ben megjelent könyvében (*A totalitarizmus gyökerei*) azonban átfogóan elemezte a totalitarizmusok működését.⁷ Hannah Arendt tehát nemcsak egyszerűen az elnyomó rendszer működését írta le, hanem azt a társadalmi kontextust is fel kívánta vázolni, amelyben a totalitarizmus megszülethetett, illetve működhetett – sőt ez volt számára a legfontosabb. A totalitarizmus lényege Hannah Arendt elmélete szerint nem az, hogy kegyetlenebb (volt), mint bármely más korábbi diktatúra; a totalitárius rendszer szerinte valójában alapvetően különbözik is azoktól.⁸ Azt feltételezte ugyanis, hogy létezik egy olyan alapvető emberi tapasztalat, amely a totalitarizmusban lelte meg a végső kifejezési formáját.⁹ Az emberek, álláspontja szerint – miután megtapasztalták az ellenállás hiábavalóságát, vagy eleve nem is ismerhették meg a közös cselekvés lehetőségét – rávehetők arra, hogy feladva egyéniségüket, saját akaratukat, közönyösek maradjanak mások és más közösségek sorsa iránt. Ez a kollektív érzület, bár korábban is létez(het)ett, de soha nem hatotta át ilyen mértékig a közügyek irányítását, a politikát, mint a totalitárius rendszerekben.

A szocialista rendszer a művészeti életet is felügyelni és irányítani kívánta. Az írók, költők jelentős részére hatott a kommunista eszme, amely még a háború utáni években is progresszív ideológiának számított értelmiségi körökben. Nagyon sokan közülük, akik publikálhattak, szinte kivétel nélkül egzisztenciális függésben éltek a pártállamtól. Jellemző azonban, hogy még a Rákosi-korban is léteztek a szabadságnak olyan kis körei, ahol az emberek, ha másképp nem, legalább néhány szimbolikus cselekedetükkel lázadhattak a hatalom ellen. Ilyen volt például az a szűkebb, írókból, költőkből álló, ötfős baráti társaság (Sarkadi Imre, Cseres Tibor, Szeberényi Lehel, Tardos Tibor, Kuczka Péter), amelybe a fenti történet főszereplője is tartozott. A barátok egymás között gömbfejűként emlegették

⁶ A totalitarizmuselmülethez lásd: ABBOT, Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York – Oxford, Oxford University Press, 1993.

⁷ *A totalitarizmus gyökereiben* Arendt a totalitárius uralom két formáját elemezte, a nemzetiszocialista diktatúrát az 1938-at és a bolsevik rendszert az 1930-at követő időszakban. Olyan közös vonásokra mutatott rá, amelyek a két rendszert szerinte (szinte) egyformán jellemezték. Ebből azonban nem következik, hogy a modern diktatúrák e két válfaját teljességgel azonosnak tekintette volna. Mint többen rámutattak, művében nagyobb figyelmet fordított a náci Németország jellemzésére, amiről személyes tapasztalata és több információja volt, mint a szovjet rendszerről. Mindazonáltal Arendt művének logikája szerint egészen hasonló okok vezettek e rendszerek kialakulásához, illetve fennmaradásához. ARENDT, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace & Co., 1951.; Második bővített kiadás: ARENDT, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, 2. kiadás, New York, World Publishing Co., Meridian Books, 1958.; *Magyarul*: Hannah ARENDT, *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest, Európa, 1992.

⁸ „Az előző fejezetekben ismételtlen hangsúlyoztam, hogy a totalitárius uralom nemcsak drasztikusabb eszközökkel él; a totalitarizmus lényegileg tér el a politikai elnyomás más formáitól, például az önkényuralomtól, a zsarnokságtól és a diktatúrától.” ARENDT, *A totalitarizmus gyökerei*, 577.

⁹ *Uo.*, 578.

magukat.¹⁰ Kuczka Péter visszaemlékezése szerint Tardos Tibor mesélte először a gömbfejű történetet:

Egy fiatalember éjszaka el akar menni a szomszéd faluba, meg akarja látogatni a leányt, a menyasszonyát, és elindul, majd fogja magát, hogy megrövidítse az utat, át akar vágni az erdőn. És megy az erdőben, egyszer csak egy tisztásra ér. Eddig a holdat felhők takarták el természetesen, most hirtelen elmennek a felhők, világosság támad és látja a fiatalember, hogy a tisztáson jön vele szembe valaki, egy alak, akinek nincs szeme, nincs füle, nincs orra, nincs szája, ő a gömbfejű. Ettől megrémül a fiatalember, elkezd rohanni, átugrik a patakon, a sziklákon, mit tudom én min, és hallja a háta mögött a gömbfejű lihegését, nem tudom, mivel lihegett, ha szája nem volt, vagy hogyan lihegett, mindegy, lihegett. A fiatalember kijut az országútra a holdfényben, és meglát egy szekeret. Megmenekültem, gondolja, rohan a szekér után, felugrik, a kocsis bóbiskol a bakon, a fiatalember hátulról a szekéren megrázza, hajts kocsis, mondja, a kocsis nem válaszol, majd lassan visszafordul, nincs szeme, nincs szája, nincs orra, ő a gömbfejű.¹¹

Később az írók egymás között tovább szőtték a történetet, elképzelték és saját szórakoztatásukra elmesélték például úgy, hogy a Gömbfejű megjelenik a Politikai Bizottság vagy a parlament ülésén. Olyan történet volt ez, amely a saját szürrealitásával enyhítette a korabeli politika valóságát, ahogyan Kuczka Péter mondta róla később, ugyanakkor „benne volt a félelem”, ami a kor egyik legfontosabb kollektív tapasztalata lehetett.¹²

Fontos kérdés, hogyan született meg a kritika és a kritikus cselekvés gyakorlata az ötvenes évek Magyarországon egy olyan totalitárius rendszerben, amely sokáig mozdulatlan és mozdíthatatlan tűnt a kortársak számára is. A politikátörténeti események azt sejtetik, hogy a változás valójában a pártvezetés köreiből indult ki. Természetesen mindez nem volt független az országban zajló gazdasági és társadalmi folyamatoktól, és a hétköznapi tapasztalható elégedetlenségtől. Magyarországon a Rákosi-korszakban fokozatosan és érzékelhetően hanyatlott az életszínvonal, és számos társadalmi csoport közvetlen kollektív tapasztalatként élhette meg az elnyomást.¹³

¹⁰ Az interjúban Kuczka Péter erre így emlékezett: „Hát ebbe benne volt Sarkadi, Cseres Tibor, Szeberényi Lehel, Tardos Tibor és én, öten. A gömbfejű történet az egy japánból elhozott franciára fordított történet, érdekes történet.” Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

¹¹ „Dokumentum. Legenda Sarkadi Imréről.” Lejegyezte: ALBERT Zsuzsa, *Látó. Szépirodalmi folyóirat*, 10 (1995): 88–96, itt: 92–93.

¹² *Uo.* 93.

¹³ VALUCH Tibor, *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*, Napvilág Kiadó, 2013.

Az ötvenes évek Magyarországon a rendszerszintű változások a kommunista rendszer működésében 1953 júliusában Nagy Imre kormányprogramjával kezdődtek.¹⁴ Miniszterelnöki kinevezését és részben programját is annak köszönhetjük, hogy a Sztálin utáni szovjet vezetés változásokat kezdeményezett Magyarországon is.¹⁵ Nagy Imrétől a szovjet pártvezetés a korábbi gazdaságpolitika (a túlzott iparosítás) módosítását és nem utolsósorban a rendszer társadalmi támogatottságának a megerősítését várta. Az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 27–28-án tartott ülésén a miniszterelnök átfogó kritikát fogalmazott meg a korábbi időszakról.¹⁶ A KV-ülés határozatát nem hozták nyilvánosságra, ám az értelmiség jelentős része tudott róla. A Nagy Imre-kormány júliusi programja viszont már széles körben ismertté vált. A sajtó és a rádió sietve tájékoztatta erről a közvéleményt, hogy erősítsék a pártvezetők népszerűségét és a rendszer elfogadottságát. Ennek jegyében kezdődtek meg az elsősorban az életszínvonal-emelést szolgáló gazdaságpolitikai változások (a nehézipari beruházások leállítása, illetve mérséklése) és a korábbi törvénytelenések, a koncepciók perек felülvizsgálata is. Kuczka Péter utóbb így emlékezett erre:

Sztálin vétkei, hülyeségei kezdünk merengeni. Na most, ez a programbeszéd ez olyan volt, hogy rögtön kétfelé osztott társaságokat, mert például utcán találkoztam egy haverral, aki parlamenti képviselő volt, aki szörnyűködve mesélte el, hogy a Nagy Imre milyen marhaságot csinál, ilyen programot, izé, pedig nem kellene. – mondom neki, hogy – De. Ez a jó. Ez a program, izé, satöbbi. – tehát rögtön melléje álltam én érzelmileg (...). Na most hosszú történet sajnos az, ameddig én eljutottam személyesen Nagy Imréhez...¹⁷

Fontos hangsúlyozni, hogy a felülről indított politikai változás azért teljesebben ki, mert elérte és átalakította a korabeli nyilvánosságot is. A pártvezetésen belüli változásokat – elsősorban a kritikai hang megjelenését – érzékelve több költő, író adott drámai helyzetjelentést az ország állapotáról. Megjegyzendő, hogy például Kuczka Péter egészen 1956-ig MDP-tisztségeket is viselt, bár 1953-tól már Nagy Imre hívének számított. A kritika ekkor még belső kritika volt abban az értelemben, hogy kommunisták fogalmazták meg saját maguk és más kommunisták cselekedeteiről, és alapvetően a magyarországi szocializmus átalakításáról szólt. 1953 őszén a párt épp az akkori termelőszövetkezetek egyben tartásán

¹⁴ RAINER M. János, *Nagy Imre. Politikai életrajz*, I. kötet, 1896–1953, Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 496.

¹⁵ Június 13-án Lavrentyij Berija szólította fel Rákosi Mátyást arra, hogy engedje át a miniszterelnökséget Nagy Imrének. RAINER M., *Nagy Imre*, 514.

¹⁶ MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) 276. f. (fond) 52. cs. (csoport) 24. ő. e. (őrzési egység) (1953. június 27–28.)

¹⁷ Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

fáradozott, és emiatt az írókat is „agitálni” küldték. Kuczka Péter visszaemlékezése szerint Veres Péter, az Írószövetség elnöke összehívott egy „értekezletet”, ahol megjelent a kormány képviselőjében Erdei Ferenc és Hegedüs András is, s személyesen ők szólították fel az írókat, hogy menjenek falura tapasztalatot szerezni. A kérést azzal magyarázták, nem tudják, hogy pontosak-e a párt információi: „nem biztos, hogy jók a jelentések”. Az íróknak a vidéket járva agitálniuk is kellett a kormány mellett. Kuczka Péter a Nagy Imre-kormány felkérésére, Sarkadi Imrével együtt Hajdú-Bihar, illetve Szabolcs-Szatmár megyébe utazott:

Megkaptuk az útlevelet (!), illetve a jegyeket, vonatjegyeket, pénzt, pénzt, pénzt, hogy nyugodtan tölthessük el azt az időt, szállásra, meg az izére, mindenre. Jó. Levágtattunk Debrecenbe, ott voltunk 1 napig, mentünk tovább Nyíregyházára, Nyíregyházáról elindultunk, mentünk a kis falukba sorba(n).¹⁸

„A tengervíz – hajózásra való”: a kritika kezdetei

Az 1950-es évek első felében a Magyar Írószövetség a szovjet mintára megalkotott kultúrpolitikai rendszer egyik alárendelt intézményének számított. Működését a Magyar Dolgozók Pártja közvetlenül irányította/befolyásolta. A szervezet küldetése elsősorban az irodalmi élet ideológiai felügyelete volt: a hivatalos testületek (választmány, taggyűlés) csak formális szerepet játszottak; a párt által delegált vezetők irányították a testületet.¹⁹ A sztálinista időszak végére egyre inkább érzékelhetővé vált, hogy nemcsak a magyar értelmiség gondolkodása, hanem az Írószövetség is pluralizálódik.²⁰ A desztalinizáció időszakában – Standeisky Éva elemzése szerint – a szövetségen belül két markáns irányzat bontakozott ki: egyrészt a népi-nemzeti hagyományokat képviselő írók, akik a rendszerrel kritikus, társadalmi érzékenységű helyzetekről előszeretettel szóltak; másrészt a többnyire polgári, urbánus hátterű művészek, akiknek a megszólalásai inkább a rendszer átfogó modernizációját sürgették. Bár világnézeti különbségeik jelentősnek tűn(t)ek, mindkét csoport elégedetlen volt a sztálinista diktatúrával, és egyre nyíltabban követelték az irodalmi élet autonómiájának a visszaállítását.

Az ún. kulturális mező és ennek részeként az irodalmi élet sohasem volt homogén, és nemcsak egyirányú folyamatok jellemezték, hanem mindig dinamikus, többirányú mozgásokat és ellentmondásokat is magában hordozó struktúráként létezett – még a diktatúrában is. A forradalmat megelőző időszakban kibontakozó viták pedig

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ STANDEISKY Éva, „Az Írószövetség 1956-ban”, *Alföld*, 58, 3 (2007): 39–45.

²⁰ *Uo.*

általánosságban több önreflexiót és belső pluralizmust engedtek meg a művészeknek, mint korábban. Az Írószövetség gyűlései és más értelmiségi összejövetelek, még ha korlátozott keretek között is, de olyan színterekké váltak, ahol a művészek beszélgethettek az irodalom feladatairól, a kultúra társadalmi szerepéről és saját felelősségükről is.²¹

Kuczka ekkor írta meg híressé vált *Nyírségi Napló* című versciklusát, amely azt a nyomorúságot írja le, amelyben a parasztok jó része élt. A ciklus egy részlete megjelent az *Irodalmi Újság* 1953. november 7-ei számában is. A költő csak közvetve szólt benne a pártvezetés hibáiról, ám a megoldást kitől mástól, mint továbbra is a pártvezetéstől várta:

Az őszi ég alatt sárgák a földek / és mint a gaz, nőtt a vonakodás, / a napraforgók között a szél csörtet, / és elhagyatott a kukoricás. / Jó rendelet jön s gyakran gonddá torzul, / amíg eljut a messi falvakig. / De az akarat a baj ellen fordul, / a Pártbizottság fenn van hajnalig.²²

Később a *Nyírségi Napló* megjelenésétől (is) számították az „írók lázadását”, amely 1956-os szerepvállalásukhoz vezetett. Ahogy Kuczka Péter utóbb emlékezett: „Innentől háború kezdődött ténylegesen, és az Írószövetségben ez a folyamat érdekes módon úgy alakult, hogy az események hatása alatt egyre többen álltak mellénk a vitakozó öt fej, ötös gömbfejű csoport mellé.”²³ Lassan tehát a „gömbfejűek” csoportja is politikai csoportosulásnak számított, sőt később, az 1956 utáni megtorlás során is így tekintettek rájuk. Hubay Miklós drámaíró erről később úgy vélekedett: „Biztos arra gondoltak, hogy a gömbfejű csak Rákosi lehet. Rákosiban volt valami manószzerű. És nála gömbfejűbbet nem szült magyar anya.”²⁴ Mindenesetre az írók fellépése ekkor már valóban politikai szerepvállalást jelentett, konkrétan kockázatot és több bátorságot, mint Kuczka Péter legendássá vált esete a banánnal (valójában datolyával) Rákosi vacsoráján.

1955 elején azonban a szovjet pártvezetés újabb irányváltása után ezúttal épp Nagy Imrét váltották le, sőt még a pártból is kizárták. (A fiatal népi kollégista kádert, Hegedüs Andrászt tették meg miniszterelnöknek.) Rákosi Mátyás 1956 júliusában veszítette el végleg a hatalmát (vagyis akkor már az első titkári pozíciót). Helyébe a korábbi pártvezetés második embere, Gerő Ernő lépett. Az 1953-as kormányprogramtól fogva megjelent azonban a kor nyilvánosságában a rezsím működését érintő kritika: egy olyan beszédmód, amelyben bíráltni lehetett a szocializmus magyarországi megvalósulását. Nagy Imre miniszterelnöksége alatt

²¹ *Uo.*

²² KUCZKA Péter, *Nyírségi napló*. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KUCZKA/kuczka00376a/kuczka00459b/kuczka00459b.html> (Utolsó letöltés 2025. 12. 29.)

²³ Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

²⁴ „Dokumentum. Legenda Sarkadi Imréről.” Lejegyezte: ALBERT Zsuzsa, *Látó*, 10 (1995): 93.

és után a párthoz hű értelmiségiek körében mind többen kezdtek kritikusan beszélni. Ennek az adott nagyobb jelentőséget, hogy ők rendszeresen írtak, véleményt nyilvánítottak a korabeli nyilvánosság, a pártállami sajtó, rádió amúgy zárt fórumain. Nagy Imre leváltása után őket kezdték „pártellenzék(iek)nek” nevezni. 1956 tavaszától a Petőfi Körben – amely elvileg a DISZ-nek, a párt ifjúsági szervezetének a tanácskozása volt – nyílt vitákat rendeztek, főképp egyetemistákból és fiatal értelmiségiekből álló hallgatóság előtt. Ezeket sorra vették a korábbi korszak hibáit, és javaslatokat is megfogalmaztak. Később vidéki egyetemi városokban több hasonló vitafórum alakult.²⁵

A gömbfejűek társaságának egyik tagja, Tardos Tibor az *Irodalmi Újság* 1956. júniusi számában jelentetett meg egy, az akkori közéletet bíráló és emiatt értelmiségi körökben nagy visszhangot kiváltó írást.²⁶ „A tengervíz sós” címmel publikált rövid esszében Adam Ważyk lengyel költő versére utalt. A költemény szerint az „álmódzó Fourier” (François Marie Charles *Fourier, francia filozófus – a szerző*) egyszer megjósolta, hogy a „tengerekben limonádé” lesz, s ezt követően az emberek, miközben itták, azt kiabálták, hogy „limonádé”, majd titokban hazamentek hányni. Írását az igazmondás szükségességét hirdető sorokkal zárta:

Van egy neveléses, megvetendő, boldogtalan, számár embertípus, aki nem fél, keresi a lélek viszontagságait, mint ópiumszívó mandarin a mákonyt. Ez az embertípus az igazságot kereső ember. A kór nem káros, ismeretes és szeltemben elterjedt. (...) Hidegvérrel körültekint, s hozzákezd az óceánjáró hajó ácsolásához. A tengervíz – hajózásra való.²⁷

„Pista bácsi, hát neked fontosabb a gyöngytyúk, mint a forradalom?” – írók 1956-ban

Az 1956-os forradalomhoz kötődő emlékek sokfélék, különbözőféleképpen rögzítik a szabadság pillanatait. Kuczka Péter és a „gömbfejűeknek” nevezett íróársaság több tagja például izzó hangulatú gyűléseken vitázott, vagy a tüntető tömegben menetelt.²⁸ Fent

²⁵ RAINER M. János, *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956.*, Budapest, Magvető, 1990.; *A Petőfi Kör vitái – hiteles jegyzőkönyvek alapján.* szerk. HEGEDŰS B. András – RAINER M. János, Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989–1992. (Politikatudományi Füzetek) (I. kötet. *Két közgazdasági vita*, Budapest, 1989; II. kötet. *Filozófusvita*, Budapest, 1989; III. kötet. *Történešvita*, Budapest, 1990; IV. kötet. *Partizántalálkozó – Sajtóvita*, Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1991; VI. kötet. *Pedagógusvita*, Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992.)

²⁶ TARDOS Tibor, „A tengervíz sós”, *Irodalmi Újság*, 1956. június 16. 1.

²⁷ *Uo.*

²⁸ STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom*, Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 29., 32.

említettük az írók közötti egyik, társadalmi háttérükből is következő törésvonalat, amely ezekben a napokban elmosódni látszott. Mindazonáltal volt, aki a forradalom kitörését is a polgári spleen által meghatározott lelkiállapotban tapasztalta meg. Vas István ebben az időben barátaival, Nagy Lászlóval, Juhász Ferencsel, Réz Ádámmal és Réz Pállal gyakran ebédelt a Kulacs vendéglőben, amikor éppen nem a Hungáriában múltatták az időt. „Pista bácsi, hát neked fontosabb a gyöngytyúk, mint a forradalom?” – Nagy László költő állítólag ezt kérdezte idősebb pályatársától a Kulacs vendéglőben 1956. október 23-án. „Fontosabb hát” – érkezett a szellemes felelet. Amikor meghallották a híretet, mindenki indult volna, a költő azonban gyöngytyúkot rendelt, amit régen látott az étlapon, és meg akarta várni, hogy kihozzák az ételt. Az anekdota szerint Vas István le is késte az aznapi tüntetést. Később e történet elmesélésével is próbálták őt megmenteni író társai a felelősségre vonástól.²⁹

Az 1956-os forradalom történetének egyik legizgalmasabb kérdése, hogy az utcán vonuló diákok, majd a hozzájuk csatlakozó emberek tüntetése hogyan vált rendszerellenes, forradalmi eseménnyé. A tömeg, amelyben szinte minden társadalmi csoport vagy politikai álláspont képviselője ott menetelt,³⁰ ugyanis már nemcsak változást, hanem a rezsim lebontását követelte. Hannah Arendt a totalitarizmusokról szóló könyvének második kiadásában írt először a magyar forradalomról. A magyar forradalmat annak bizonyítékaként elemezte, hogy a totalitarizmusok mégsem (voltak) képesek felszámolni az egyéneket és a csoportok autonómiáját, a cselekvés spontaneitását. Az emberek ugyanis megelégedhetnek azt, hogy folyton mások döntenek és cselekednek helyettük, és ismét kezükbe vehetik a sorsuk irányítását (ez szinte bármikor, mintegy varázsütésre megtörténhet). Hannah Arendt a forradalmak háttérében valamiféle kollektív lelkiséget feltételezett: a „forradalmi szellem(iség)”-et („revolutionary spirit”).³¹

Magyarországon a rendszerváltás óta számos monográfia jelent meg az 1956-os forradalom történéseiről. Ezek közül kiemelkedik Ständeisky Éva *Népuralom ötvenhatban* című kötete.³² A szerző könyvében azt vizsgálja, hogy milyen célok mozgatták a múlt hétköznapi szereplőit 1956-ban, illetve milyen egyéni és kollektív cselekedetek alakították a történelmi eseményeket. A kötet a korabeli szerveződések sokféleségét mutatja meg. Egyfelől létezett az átalakuló párt és a Nagy Imre vezetésével fokozatosan koalícióssá alakuló kormány, másfelől pedig országszerte a magukat különbözőféleképpen megnevező

²⁹ SZÁNTÓ Piroska, *Akt*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1994, 98. Részletesebben a forradalom napjainak személyes történeteiről: *Forradalom! – 24 megtalált történet*, szerk. MAJTÉNYI György, MIKÓ Zsuzsanna és SZABÓ Csaba, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár – Libri Kiadó, 2016.

³⁰ A forradalom társadalomtörténeti háttéréhez lásd: RAINER M. János, *Az 1956-os magyar forradalom*, Budapest, Osiris, 2016, 59–73.

³¹ ISAAC, Jeffrey C., *Arendt, Camus, and Modern Rebellion*, New Haven – London, Yale University Press, 1992, 191.

³² STÁNDEISKY Éva, *Népuralom ötvenhatban*, Pozsony–Budapest, Kalligram – 1956-os Intézet, 2010.

új szervezetek (nemzeti bizottságok, munkástanácsok, forradalmi bizottmányok) vették át az irányítást. Az 1945 utáni korszak pártjainak és szervezeteinek képviselői is helyet kaptak ezekben a testületekben, és természetesen a kommunisták is. A formálódó, új rendben a költők, írók s köztük a „Gömbfejűek” is szerepet vállaltak. Az Országos Nemzeti Bizottságot például a korábbi pártellenzéki írók, Kuczka Péter közreműködésével – aki részese volt az Írószövetség 1956-os kezdeményezéseinek is – alakították meg. Ők országos vezető szerepet szántak ennek a szervezetnek a spontán létrejött forradalmi alakulatok felett, illetve az értelmiségnek, és vélhetően azon belül saját maguknak is.³³

1956 őszére az Írószövetség a magyarországi politikai nyilvánosság egyik kulcsszereplőjévé vált. A szervezet köré csoportosuló írók tevékenyen részt vettek a reformfolyamatok elindításában: a *Csillag* körének vitái, az *Irodalmi Újság* írásai, valamint a nyilvános felszólalások mind hozzájárultak ahhoz, hogy az irodalmi elit a párt vezetésének és politikájának kritikusaként vált a nyilvánosságban. Október 23-án az Írószövetség több tagja tevélegesen támogatta a tömegmegmozdulásokat, részt vett a tüntetéseken, és számos nyilatkozatban követelte a politikai átalakulást. Az Írószövetség hivatalos állásfoglalásai a nemzeti függetlenség, a „demokratikus szocializmus” és a szellemi szabadság eszményeit hirdették a forradalmi napokban. A forradalom leverését követően az íróknak szembe kellett nézniük a megtorlással, az Írószövetségnek az intézményi ellehetetlenítéssel. A Kádár-rendszer kiépítésének időszakában az értelmiségi autonómia – és a személyes szabadság általában is – veszélyesnek számított a rezsim szempontjából. A szervezetet felfüggesztették, több vezető író ellen eljárást indítottak, és az irodalmi nyilvánosságot ismét szigorú politikai ellenőrzés alá vonták. A forradalom utáni rövid ellenállási kísérletek – például a „Gond és hitvallás” dokumentum kiadása, amely 1956. december 2-án az írók szolidaritását deklarálta a forradalom többi résztvevőjével³⁴ – nem bírtak ugyan érdemi politikai befolyással, de fontos jelzésértékük volt, mivel a kulturális (és a személyes) autonómia igényét fogalmazták meg.

A kommunista diktatúrákkal szemben megívott egyetlen valódi forradalom és annak (forradalmi) szellemisége mindentől függetlenül kétségkívül szimbólummá vált a világban. Hannah Arendt más műveiben is írt az 1956-os magyar forradalomról,³⁵ amelyben nyilvánvalóan az első antitotalitárius forradalmat látta, vagyis annak bizonyítékát, hogy a modern társadalmak mégiscsak képesek szembeszállni a totalitarizmussal, és ezzel ismét

³³ STANDEISKY, *Az írók és a hatalom*, 55–57.

³⁴ *Gond és hitvallás. A magyar írók nyilatkozata*. Kelt: 1956. december 2. https://mek.oszk.hu/04000/04056/html/roplap/pdf/roplap1956_1034.pdf (Utolsó letöltés: 2025. december 16.)

³⁵ Számos más, híres nyugati értelmiségi írt, értekezett a magyar forradalom jelentőségéről, kivételességéről, például Raymond Aron, Albert Camus, Jean-Paul Sartre. Írásaikat magyarul lásd: *A magyar forradalom eszméi. Eltűprásuk és győzelmük (1956–1999)*. szerk. KIRÁLY Béla és CONGDON, Lee W., Budapest, Atlantisz, 2001.

szervezetté és cselekvőképessé válhatnak.³⁶ Az antitotalitárius forradalom lehetősége, jóllehet ellentmondott mindannak, amit Arendt korábban a modern diktatúrák totalitásáról írt, ám éppen emiatt volt különösen fontos a számára. Azt a reményét erősítette meg ugyanis, hogy a morális cselekvés lehetősége nem veszett el a modern diktatúrák világában sem – s mintegy varázsütésre újraéledhet.

„A tengervíz sós” – az uralom mindennapjai a Kádár-korban

Az 1956-os forradalmárként elítélt Tardos Tibor életében a „Gömbfejű” alakja újra megjelent, ahogy regényes memoárjában írta később. Jóllehet 1956-ban már-már úgy érezték, hogy elveszítették őt (pontosabban azokat az érzéseket, amelyeket jelképezett). A kádári megtorlást képviselő, az írók figyelő-kikérdező állambiztonsági tiszt alakjában lépett színre ismét az életében.

Úgy neveztem el magamban: „Az Új Gömbfej”. A régi Gömbfej szűk baráti csoportunk totem-szörnye volt. „Nincs szeme, nincs füle, nincs orra, nincs szája” – ezt a litániát mindig kórusban fújtuk. Akárhová mentünk, sima pofájával, nagyszélű kalapjában a Gömbfej mindig visszafordult ránk. Ő volt számunkra az Elkerülhetetlen. Az ötvenhatos felkelés forгатagában nyoma veszett. Tudtuk azonban, hogy nem pusztult el. Vártuk minden pillanatban, hogy felbukkan.³⁷

A forradalom leverése után – a „gömbfejűek” közül – Tardos Tibor az íróper negyedrendű vádlottja lett.³⁸ *A tengervíz sós* címmel utóbb, harminc év távlatából megírta börtönemlékeit egy kis kötetben, amelyet először 1987-ben Párizsban publikált.³⁹ Ebben szerepelnek a „Gömbfejű” visszatéréséről a fent idézett sorok. (A könyv csak 1994-ben, már a rendszerváltás után jelenhetett meg Magyarországon.) Memoárjában Tardos Tibor leírta azt is, hogy – amikor az 1956-os forradalom leverése után vallatták – többször kérdezték őt a „gömbfejű históriáról”. Kuczka Péter magyarázata szerint bármilyen elnevezés már

³⁶ Mint fentebb jeleztem, ez a tanulmány szerepel *A totalitarizmus gyökereinek* második kiadásában (ARENDR, *The Origins of Totalitarianism* 1958) és annak magyar fordításában is (ARENDR, *A totalitarizmus gyökerei*, 1992).

³⁷ TARDOS Tibor, *A tengervíz sós: emlékezés az íróperre*. Az Irodalmi Újság Sorozata, Párizs, 1987, 5–6.

³⁸ 1956. november 13-án hozták az íróperben ítéletet, s mind a négy megvádolt író bűnösnek találták. A vád „a népi demokratikus államrend megdöntésének kísérlete” volt. Déry Tibort kilenc, Háy Gyulát hat, Zelk Zoltánt három, Tardos Tibort másfél év börtönbüntetésre ítélték. Tardos Tibor és Zelk Zoltán végül 1958-ban, Déry Tibor és Háy Gyula 1960-ban amnesztiával szabadult. A „Déry Tibor és társai” íróper története: STANDEISKY, *Az írók és a hatalom*, 343–354.

³⁹ TARDOS, *A tengervíz sós...*

önmagában titkos csoportosulást, lázadást jelentett, emiatt is kapcsolhatták később a közösen kigondolt játékot a forradalomban való részvételükhöz – azon a fent említett tényen túl, hogy a „Gömbfejű” valamiképp Rákosiék és általában a kommunista káderek metaforája lett (később pedig a Kádár-rendszer működtetőié).

A gömbfejűek körének éppúgy szembe kellett néznie a kádári megtorlással, mint számos más kommunista értelmiséginek a korban. Kádár János több mint harminc éven át irányította az országot, és uralmának végére szinte feledésbe merült az a tény, hogy az 1956 utáni terrort ő hajtotta végre. A modern kori magyar történelem – 1849 és az 1919-es fehérterror mellett – legvéresebb megtorlása részben az ő akaratából, részben a szovjet vezetés szándékaiból következett, ám teljes egészében az ő tudtával, beleegyezésével történt. A letartóztatások, bebörtönzések szinte azonnal megkezdődtek az ország 1956. november 4-ei szovjet megszállása után. Az új állampárt vezetői Kádár János irányításával folyamatosan figyelemmel követték és felügyelték annak szinte minden mozzanatát. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1957. december 10-ei ülésén az új hatalom képviselői már a börtönök túlzásfoltosságáról tárgyaltak. A később amnesztiának is nevezett közkegyelem gondolatát ekkor még határozottan elvetették. 1957 és 1963 között – a történelmi kutatások szerint – több mint 26 000 ember ellen indítottak eljárást a hatóságok, közülük kb. 13 000 embert vontak felelősségre valamilyen formában. Több mint 4000 főt zártak börtönbe (vettek közbiztonsági őrizetbe), és 228 főt végeztek ki az 1956-os forradalomban való részvétele miatt.⁴⁰ 1957. október 25-én kezdődött az úgynevezett „nagy íróper”. A kádári hatalom célja az volt, hogy példát statuálva törje meg az értelmiségi ellenállást. A vádlottak között olyan jelentős alkotók szerepeltek, mint Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán vagy Tardos Tibor, akiket „ellenforradalmi tevékenységgel” vádoltak meg. A per komoly nemzetközi tiltakozást váltott ki, az elítéltek többéves börtönbüntetést kaptak, majd később amnesztiával szabadultak.⁴¹

Kádár János 1957 végén még úgy találta, hogy amnesztiára csak akkor kerülhet sor, „amikor az minket erősít”.⁴² Az utóbb konszolidációnak nevezett folyamat csak akkor kezdődhetett meg (szintén az első titkár akaratából), amikor már úgy tűnt, hogy a megfélemlítés hatására végképp megtört a társadalmi ellenállás. Kádár János 1962. november 20-án az MSZMP VIII. kongresszusán hirdette meg az általános amnesztiát, ami a nyilvánosságban utóbb sokkal inkább a személyéhez kötődött, mint a terror. Bár az amnesztia szerves része volt a Kádár-rendszer imázsának Nyugaton és itthon is, fontos hangsúlyozni, hogy az korántsem volt teljes. Még 1963 után is indultak olyan újabb ügyészségi, bírósági eljárások, amelyek során az 1956-os forradalomban való részvételük

⁴⁰ MIKÓ Zsuzsanna, *A terror hétköznapjai*, Budapest, Libri Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 2016, 151.

⁴¹ STANDEISKY, *Az írók és a hatalom*, 343–354. Lásd a 37. lábjegyzetet.

⁴² MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 14. ő. e.

miatt ítélték el embereket. S a „közkegyelem” meghirdetése után is több mint ezren raboskodtak még az 1956 utáni megtorlás áldozatai közül a Kádár-rendszer börtöneiben.

Bátorság és/vagy gyávaság. A diktatúra átalakulása

...a kellemetlenség inkább csak ráébreszti az embert az alapvető igazságokra. Ahogy a forradalom klasszikusai bölcsen felismerték: ha az emberiség kellemesen és sikeresen él, sose lesznek forradalmak... de sikertelenül és kellemetlenül...⁴³

Kis János, a mű főszereplője fogalmaz így Sarkadi Imre *Oszlopos Simeon* című színdarabjában. A gömbfejűek társasága megmaradt a Kádár-korszak éveiben is (bár Tardos Tibor a börtönévek után elhagyta az országot, és Párizsban telepedett le), túlélte a börtön, a hallgatás éveit is (amit az 1956 után kiépülő új rendszer jelentett több író, költő számára is). Emblematikusnak tekinthető, hogy ekkor már a bátorság vagy a gyávaság kérdése sokszor anyagi, egzisztenciális kérdésként merült fel az írásaikban (és sokszor az életükben is). Sarkadi Imre tollából például számos olyan irodalmi alkotás született, amely az 1956 utáni (értelmiségi) léthelyzetek etikai problémáira kérdezett rá. Jellegzetes például Sarkadi drámája, az *Oszlopos Simeon*⁴⁴ Kis Jánosának története, akit kudarcok érnek, elveszik a telefonját, tanácsi lakásából társbérlet lesz, szeretője otthagyja. Sodródik, iszik, és próbálja megmagyarázni magának a cselekedeteit: a „*körülmények pártjára állok*”. Az 1960-ban írt darabot 1967-ben mutatták be (az alapjául szolgáló kisregényt Sarkadi még 1948-ban írta).⁴⁵ A fent idézetten túl is több olyan mondat szerepel a szövegben, amely közvetlenül is vonatkozhat az 1956-os forradalomra. (A darabban a főszereplőt volt szeretője halálos késszúrása épp október 23-án éri.⁴⁶) Hasonló szereplő a Kis Jánosnál sikeresebb, de az erkölcsi szempontokat ugyancsak elvető, csak saját érdekeit szem előtt tartó Sebők Zoltán, a *Bolond és szörnyeteg*,⁴⁷ illetve az *Elveszett paradicsom főszereplője*⁴⁸ is. Sarkadi Imre először 1961-ben megjelent, emblematikus című kisregényének, *A gyávának* a főszereplője-elbeszélője, Éva nem mer vidékre költözni a szerelméhez, mert nem tudja feladni a jómódot, a kényelmes életét, a művésztársaságot.⁴⁹

⁴³ SARKADI Imre, *Oszlopos Simeon*, in *Drámák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983, (751–828.) 775.

⁴⁴ SARKADI Imre, *Oszlopos Simeon – Elveszett paradicsom*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

⁴⁵ SARKADI Imre, *Drámák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983, 935–936.

⁴⁶ Lásd: TARJÁN Tamás, „Kapcsolatok és viszonyok Sarkadi Imre két drámájában”, *Alföld*, 32. 12.(1981): 99–104.

⁴⁷ SARKADI, *Oszlopos Simeon – Elveszett paradicsom*, 1987.

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ Jellemző részlet a kisregénybeli Éva megszólalásaiból: „– Igen – vallottam be, hogy ő még mindig nem szólt –, tulajdonképpen gyáva vagyok. Gyáva vagyok otthagyni a jólétet, az autót, a villalakást, a külföldi

Kuczka Péter a Kádár-rendszerben 1956-os szerepvállalása miatt egészen 1964-ig nem publikálhatott. Ezt követően folyóiratokban jelenhettek meg a versei. Személyes sorsában és barátai, író társai történeteiben is megtapasztalta a kádári represszió természetét. A hallgatás évei után figyelme – kényszerűségből is – fokozatosan a tudományos fantasztikum, a sci-fi felé is fordult, *Kozmosz* címmel fantasztikus könyvsorozatot szerkesztett, és 1972-től a *Galaktika* című folyóirat szerkesztője is volt. Egy, a „Gömbfejűénél” sokkal fantasztikusabb, szürreális világ megalkotásán fáradozott. Kuczka Péter, aki mint a híres történet is bizonyítja, személyesnek mondható viszonyban volt a korábbi pártvezetéssel, szinte teljesen kimaradt a közéletből. A korszakról így nyilatkozott 1999-ben:

A Kádár-rendszer olyan erővel hatolt bele az emberi lélekbe, az emberek lelkébe, az irodalomtól kezdve egészen addig, hogy rágyújtsak-e a következő cigarettára, vagy ne, teljesen átformálta igazán, hiszen a lakosságnak nagyon jelentős része 40 körül van. És ha 50 körül van, még akkor is Kádár nevelése, mert korábban 10 év a Rákositól és aztán 40 év a Kádártól. 50 év, 50 éves az illető.⁵⁰

A rendszerváltásig felnőtt több olyan nemzedék, amelynek alapvető élményei a Kádár-rendszer létezéséhez, annak világához és korlátaihoz természetességével, mint „a tengervíz sós” (és hajózásra való), amellyel hajdan a „gömbfejűek” körének egy másik tagja, Tardos Tibor a kézzelfogható, megtapasztalható igazság(ok) kimondására szólította fel író társait.

Tardos Tibor életrajzi regénye végén a „Gömbfejű” elől menekül. Majd végül a tengerpartra érve a szikláról a zátonyos tengerbe veti magát. A „Gömbfejű” kedélyesen szól utána – utalva az író igazságbeszédet követelő 1956-os írására:

„– Minek tetszett annyira rohanni? Csak azt akartam mondani az úrnak: vigyázzon, amikor beleugrik. Utánanéztünk: nem limonádé az mégse, hanem egyszerű sós víz. Bele ne tessék inni véletlenül.”⁵¹

utazásokat s mindazt, ami beletartozik még... gyáva vagyok. Nem merem veled vállalni hosszúlejárátúan, hogy jó asszonyod leszek, segítelek majd a munkádban, én is dolgozom, gyereket szülök majd...” SARKADI Imre, *A gyáva. Kisregények és elbeszélések*, Budapest, Európa Kiadó, 2001, (153–221.), 218.

⁵⁰ Kuczka Péter-interjú. (Készítette: Kovács Lajos Péter.) 1999. július 28. OSZK Történeti Interjúk Tára. 480/01.

⁵¹ TARDOS, *A tengervíz sós...*, 198.

Összegzés: „sivatag” és „oázisok”

Hannah Arendt gondolkodásában a politika olyan térnek számít – későbbi műveiben ezt részletesebben is kifejtette –, ahol az emberek az egyéniségüket kibontakoztathatják. Ha ez a tér beszűkül, vagy ezt a teret megsemmisítik, akkor annak tragikus társadalmi következményei lehetnek. A szabadság pedig eszerint az embernek az a képessége (és nem rajta kívül álló jelenség), amelynek révén képes megváltoztatni a külső körülményeket, tehát voltaképpen nem más, mint az autonóm egyéni és kollektív cselekvés lehetősége.⁵² Arendt úgy vélte, hogy a cselekvés az egyetlen olyan tevékenység, amely valóban közvetlen kapcsolatot teremt az emberek között, és ez a politikai élet alapja is.⁵³ Amikor a modern világ sorsa iránti aggodalmát metaforikusan fejezte ki, akkor „sivatagról” és „oázisokról” értekezett, és arról, hogy az emberek a saját maguk által teremtett oázisokat ismét sivataggá változtathatják át.⁵⁴ Az egyéni autonómia valamilyen formája ugyanakkor az elnyomás legdrasztikusabb formái mellett is fennmaradhat, kérdés, hogy ez miképp írható le a diktatúra viszonyai közt.

Az Írószövetség fellépése és az egyes írók magatartása jól érzékelteti, hogy a sztálinista struktúrákkal szembeni intellektuális ellenállás már a forradalom előtt is létezett, s a forradalom napjaiban időlegesen az Írószövetség politikai tényezővé emelkedhetett. A forradalom bukása ugyanakkor hosszú időre visszavetette annak lehetőségét, hogy a művészek kivívják az irodalmi élet autonómiáját, saját szabadságukat. Úgy tűnik továbbá, hogy a Kádár-rendszer konszolidációs stratégiáiban az értelmiség depolitizálása központi szerepet kapott. A Kádár-kori egyéni döntések, művészi életutak olyan, erre adott személyes válaszokat tükröznek, amelyek nemcsak a kortársak, hanem az utókor számára is kirajzolnak kollektív magatartásokat: a kényszerű kollaborációt, de még az ellenállás lehetőségét is. A kádári hatalom évtizedeiben az előbbi, tehát az együttműködés tűnik a legmeghatározóbbnak, ami mintha a teljes magyar társadalom magatartását jellemezte volna. A kollektív magatartásokból ebből következően is elveszett a nyílt ellenállás lehetősége. Mindez azonban nem jelentett behódolást sem általánosságban, sem az írók esetében: csak magukba forduló, kisebb közösségeikbe zárkózó individualizmusokat. A

⁵² Arendt ezt a tézist rendszerezetten és részletesen a *The Human Condition* című munkájában bontotta ki. ARENDT, Hannah, *The Human Condition*, Chicago, University of Chicago Press, 1958. Az emberi tevékenységnek három alapvető formáját különböztette meg: munka (labour), előállítás (work), cselekvés (action). CANOVAN, Margareth, *The Political Thought of Hannah Arendt*. London – New York, Harcourt, 1974, 55–65.

⁵³ ISAAC, *Arendt, Camus, and Modern Rebellion*, 111.

⁵⁴ ARENDT, Hannah, *A sivatag és az oázisok*. Gondolat – Palatinus, Budapest, 2002, ford. Mesés Péter, 206.

magyar társadalom viszonya a hatalomhoz és a szocialista rendszerhez mindvégig sokrétű és konfliktusos maradt.⁵⁵

Bibliográfia

- A magyar forradalom eszméi. Eltíprásuk és győzelmük (1956–1999).* szerk. KIRÁLY Béla és CONGDON, Lee W., Budapest, Atlantis, 2001.
- A Petőfi Kör vitái – hiteles jegyzőkönyvek alapján.* szerk. HEGEDŰS B. András – RAINER M. János, Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989–1992. (Politikatudományi Füzetek) (I. kötet. *Két közgazdasági vita*, Budapest, 1989; II. kötet. *Filozófusvita*, Budapest, 1989; III. kötet. *Történešzvita*, Budapest, 1990; IV. kötet. *Partizántalálkozó – Sajtóvita*, Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1991; VI. kötet. *Pedagógusvita*, Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992.)
- ABBOT, Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York – Oxford, Oxford University Press, 1993.
- ARENDT, Hannah, *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest, Európa, 1992.
- ARENDT, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, 2. kiadás, New York, World Publishing Co., Meridian Books, 1958.
- ARENDT, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace & Co., 1951.
- BOTTONI, Stefano, *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014.
- Forradalom! – 24 megtalált történet*, szerk. MAJTÉNYI György, MIKÓ Zsuzsanna és SZABÓ Csaba, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár – Libri Kiadó, 2016.
- ISAAC, Jeffrey C., *Arendt, Camus, and Modern Rebellion*, New Haven – London, Yale University Press, 1992.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt211qwq7>
- MAJTÉNYI György, *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma*, Budapest, Libri Könyvkiadó, 2018.
- MAJTÉNYI György, *A totalitarizmuson innen és túl*, in Rainer M., János (szerk.) *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2022, 308–322.
- MIKÓ Zsuzsanna, *A terror hétköznapjai*, Budapest, Libri Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, 2016.
- RAINER M. János, *Az 1956-os magyar forradalom*, Budapest, Osiris, 2016.

⁵⁵ MAJTÉNYI György, *A totalitarizmuson innen és túl*, in RAINER M., János (szerk.) *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2022, 308–322.

- RAINER M. János, *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956.*, Budapest, Magvető, 1990.
- RAINER M. János, *Nagy Imre. Politikai életrajz*, I. kötet, 1896–1953, Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Negyedik, javított, bővített kiadás, Budapest, Osiris, 2010.
- SARKADI Imre, *A gyáva. Kisregények és elbeszélések*, Budapest, Európa Kiadó, 2001.
- SARKADI Imre, *Drámák*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- SARKADI Imre, *Oszlopos Simeon – Elveszett paradicsom*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- STANDEISKY Éva, „Az Írószövetség 1956-ban”, *Alföld*, 58. évf., 3. szám (2007): 39–45.
- STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom*, Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- STANDEISKY Éva, *Demokrácia negyvenötben*, Budapest, Napvilág, 2015.
- STANDEISKY Éva, *Népuralom ötvenhatban*, Pozsony–Budapest, Kalligram – 1956-os Intézet, 2010.
- SZÁNTÓ Piroska, *Akt*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1994.
- TARDOS Tibor, „A tengervíz sós”, *Irodalmi Újság*, 1956. június 16.
- TARDOS Tibor, *A tengervíz sós: emlékezés az íróperre*. Az Irodalmi Újság Sorozata, Párizs, 1987.
- TARJÁN Tamás, „Kapcsolatok és viszonyok Sarkadi Imre két drámájában”, *Alföld*, 32. évf. 12. szám (1981): 99–104.
- VALUCH Tibor, *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, 2013.